

Зміст

Пролог	7
1. Гінтерланд	11
2. Натяки	25
3. Гето	32
4. Шанс на життя	40
5. Позичений час	49
6. Десь... Деінде	60
7. Непрохані гості	68
8. Яма	75
9. В облозі	87
10. Вигадки	92
11. Біда	99
12. Зв'язані	111
13. Ковель	120
14. Песах 1944-го	130
15. Великдень	136
16. «Слава»	142

17. Пошук дому	148
18. Біженці	159
19. Ізраїль	172
20. Новий початок	178
21. Свідчення	190
22. Минуле	202
23. Повернення у Бискупичі	209

Пролог

Листопад 1942-го

Мені було холодно і страшно, я хотіла їсти. На в'язничному подвір'ї охоронці довкола мене кричали, зганяли людей у шеренги, били їх прикладами та штрикали гострими металевими шипами на важких киях. Чоловіків, жінок та дітей заштовхували у вантажівки та вивозили геть. Хтось мовчав, хтось схлипував. Діти кричали й ховались під спідницями матерів, немовлята рюмсали з голоду.

Я стояла з мамою, бабцею Міріам і двома старшими братами й не могла досягнути масштабів катастрофи. Мені було чотири з половиною, і найбільше мені дошкуляв кусючий мороз, який охопив моє тіло. Пальці задубіли, і застібнути пальто не вдавалося.

Мама усвідомлювала, що нашу долю вирішили за нас. За кілька хвилин нас могли заштовхати у вантажівку, яка відвезе на смерть. Чотирнадцять місяців тому з нашого рідного міста Людмира вантажівкою (можливо, навіть тією, що ми бачили того дня) вивезли 15 000 євреїв. Їх доправили до поля біля села П'ятидні і розстріляли, а тіла скинули в одну могилу. Страхітливі розповіді маму не здивували. Понад рік вона боролася, щоб захистити трьох своїх дітей у гето. Вона протистояла корумпованому голові Єврейської ради, щоб отримати

дозвіл на роботу, який надавав певний захист. Мама прокрадалася під колючим дротом довкола гето, щоб знайти для нас їжу на полях. Вона ховала нас від есе-сівців та гестапівців, які не вагаючись вбивали дітей, оскільки від них не було жодної користі.

Кожен день, який ми могли прожити, був ще однією невеликою перемогою, що живила мамину рішучість врятувати нас. Та все ж, коли на в'язничному подвір'ї я благала її застібнути мені пальто, вона не відповіла. Вперше в житті її охопило відчуття марності. «Що з того, що моя дитина застудиться?» — думала вона. Надходив кінець нашого життєвого шляху, і всі її ресурси вичерпались.

Квітень 2023-20

Хоч я й оповідачка, але ця історія не моя. Ця книга не про мене, а про тих, хто мене врятував. І хоч події відбуваються у маленькому містечку на заході України, основна думка всеосяжна — навіть у найтемніші часи людський дух перемагає відчай, а мужність долає страх.

У розпал геноциду у мами було троє малих дітей. Її шанси на виживання майже дорівнювали нулю. Коли німецька армія зайшла у Людмир, там жило близько 25 000 євреїв. Лише третина з них вижила, серед них дев'ятеро дітей. Мої двоє братів і я стали трьома з цих дев'яти. Ми четверо вижили завдяки винахідливості та рішучості мами, але також тому, що інші люди ризикували заради нас. Когось ми бачили вперше — як от офіцера вермахту, який випустив нас із в'язничного подвір'я того дня. Когось ми знали. Найкраще запам'яталося

літнє подружжя Якимчуків, яке прихистило нас у себе навіть після того, як СС та гестапо відібрали їхнє господарство на потреби армії. Пан та пані Якимчуки добре розуміли: якби нас спіймали, то спалили б усе село разом із мешканцями. Та все ж переховували нашу родину протягом дев'яти місяців, які, здавалося, ніколи не закінчаться. Минуло багато років — давно нема моїх героїв, — та я покійно переношу їхній чин на ці сторінки, щоб зберегти їх для наступних поколінь.

Ніхто достеменно не знає, скількох євреїв було вбито на території сучасної України, але історики припускають, що близько 1,5 мільйона. Це приблизно чверть від шести мільйонів, загиблих у часи Голокосту, — найбільший відсоток серед усіх країн. Тут не було концентраційних таборів, на кшталт Аушвіцу. Натомість нацисти збирали тисячі людей за раз — і розстрілювали їх. Це було добре організоване масове вбивство. Біда в тому, що частина місцевого населення брала у цьому участь. Так само — дехто з них євреїв рятував. Люди, які нам допомагали, не слухали антисемітську пропаганду, а думали самотійно і керувалися співчуттям.

Не лише євреї пережили геноцид. У минулому це відбувалося з іншими народами, і відбувається зараз. Демократичні інституції мають загасити цей вогонь, поки він не вийшов з-під контролю. Я пишу цей пролог, а у самому серці Європи Росія веде даремну криваву війну проти України. У голові не вкладається, що навіть зараз існують автократи, які починають війну без жодної на те причини, лише заради власної слави. У новинах з України ми бачимо, що Росія завдає удари по цивільних і вбиває їх із холодною байдужістю. Російські

солдати коять воєнні злочини, щоб залякати населення та змусити підкоритись. Ми бачимо ненависть до українців та Заходу, яку розпалюють путінські пропагандисти в російських медіа. Є численні приклади етнічної та релігійної ненависті, що ведуть до насильства у всьому світі. Ми повинні допомагати потерпілим і вчити усіх толерантності.

Моя мама часто говорила про минуле. Часом досить іронічно, що викликало у мене сміх. Її історії стали основою цієї книги. Мені дуже допоміг мій старший брат Хаїм, який краще за мене пам'ятає ранні роки війни. Він приділив цьому багато часу, і його незламність надихає. Мій середущий брат дуже замкнутий. Йому важко говорити про наш досвід у часи Голокосту, але він дуже добре розбирається у політиці Другої світової війни. Мені довелося бути обережною, щоб не торкатися болючих тем, але він завжди був радий допомогти.

Я також використовувала історичні факти з неймовірної книжки, яку мені передала мама багато років тому, — «Щоденник Людмира». А також із сучаснішої книги «Володимир єврейський» Володимира Музиченка, у якій зібрано багато історій від свідків тих жахів. Читаючи ці свідчення, я здригалася і лютувала від проявів такої жорстокості.

Зараз мені вісімдесят три і я живу у тихому передмісті Ноттінгема. Я маю щастя жити в Англії. Я люблю цю країну, люблю цих людей, а особливо їхнє почуття гумору. Я навіть люблю англійську погоду — не надто жарко, не надто холодно. Завжди те, що треба. Та мене досі накривають спогади з Людмира — і тоді я знову маленька дівчинка, яку оточила війна.

Минуло більше ніж 75 років з того часу, як я покинула Людмир, та це єврейське за своєю сутністю місто досі залишається у моїй уяві. Це дім моїх предків. Вражає його довга історія, приємно думати про мою сім'ю там у щасливі часи. Я можу уявити батька у його крамниці з велосипедами на вулиці Фарній. Серед купки жвавих чоловіків, що обговорюють, як швидко може їхати остання модель, що прибула з Італії. Можу уявити маму, яка швидко крокує Ковельською з кошиком на руці. Акуратні ряди крихітних єврейських крамничок з вигнутими дахами і товарами, виставленими у вітринах. Її увагу обов'язково приверне торговець, який продає яскраву порцеляну, що припаде до її сільського смаку. Коли Людмир засипало снігом, мої брати прив'язували мотузку до санчат і тягнули мене тихими вулицями. Я пицала від радості, а щоки горіли червоним на морозному повітрі.

Офіційна назва міста — Володимир-Волинський*, на честь князя Володимира Великого, який заснував його наприкінці X століття. Розташовано воно на північному

* У 2021 році місту повернено історичну назву Володимир. Тут і далі прим. пер., якщо не вказано інше.

заході України. У XII столітті сюди прибули вправні єврейські купці з торгівлею у крові, і Людмир розцвів після років бідності. Вони приїхали шукати прихистку, коли хрестоносці у західній Європі виступили проти євреїв. У XII столітті сюди прибув єврейський магнат Бенджамін Гендіс, а два століття по тому — Ісаак Людмирський. Я часто запитую себе, чи не був шекспірівський Шейлок написаний за образом цих відомих купців. Встановились міцні зв'язки із західною Європою та Візантією, і місто стало культурним та економічним центром Київської Русі. Людмир був стратегічними воротами між Заходом і багатствами Сходу, а тому ріс і процвітав. Проте через таке розташування місто було уразливим до зовнішніх нападів. Існуючи поблизу кордонів двох впливових держав, Польщі та Росії, Людмир географічно та метафорично жив на межі і переходив з рук у руки безліч разів. У XIII столітті сюди жорстоко увірвалися монголи, що стало прикладом для атак інших народів впродовж наступних століть. Поляки та українці постійно вгризалися одне одному в горло і кілька разів місто руйнували деспоти, тирани та декадентські монархії. Та все ж Людмир дивовижним чином відновлювався знову і знову, постаючи ще могутнішим та сильнішим.

Навіть у розпал війни у Людмірі вирували справи. Купці відвозили місцеві продукти на східні базари, а поверталися з цінним шовком, спеціями, камфорною олією, яку використовували в медицині і як захист від комах. А також, що було найвигідніше, — зі зброєю. Місто росло, з сусідніх міст приїжджали ремісники, і людмирський базар гудів від купців, що розмовляли

турецькою, італійською, російською, українською та, найчастіше, — людмирським діалектом їдишу. У ньому вчувався дзвін монет. У XVI столітті людмирські євреї торгували в основному конями, яких привозили з Угорщини і продавали полякам для кавалерії — хороша, прибуткова сфера. Місцеві кравці теж були відомими, а тому скористалися можливістю і стали продавати одяг польським солдатам.

У 1569 році місто перейшло від литовців до поляків, а у 1795 році, коли Польща втратила незалежність, його анексувала Російська імперія. Життя у царській Росії було суворим, з населення стягувалися великі податки, але євреї, як завжди, пройшли і крізь це. Їхнім життям здебільшого керували вчені та шановані рабини Людмира, які, ймовірно, мали надто великий вплив, враховуючи, що їхні судження інколи були трагічними. У Людмірі було багато розумних людей, але мало рішучих.

На початку XX століття, коли народилися мої батьки, тут було засновано багато благодійних організацій для допомоги літнім та знедоленим. Відкрили госпіталь та аптеку, а ще спеціальний банк, який видавав позики новим бізнесменам. Нову бібліотеку назвали на честь Шолом-Алейхема, відомого єврейського письменника, чия популярна книга «Тев'є-молочар» надихнула на написання «Скрипаля на даху»*. До міста, яке стало більш вишуканим та авангардним, стали приїжджати артисти. Поява залізниці у 1906 році цілком усе змінила і відкрила для Людмира шлях до польських і російських

* Відомий мюзикл. Прим. ред.

міст. Уже дорослими мої батьки часто їздили за 100 кілометрів на жваві ринки та закупи у магазинах до гамбурзького міста Лемберг (тепер відомого як Львів). На фоні цього великого, вишуканого мегаполіса Людмир здавався селом-переростком.

У дитинстві мої батьки пережили лихоліття Першої світової війни, коли у 1915 році Людмир окупували австрійські війська. Тоді люди страждали від нестачі їжі та поганих санітарних умов, що викликали хвороби. Багатьох євреїв забирали на примусові роботи, через що розпочалися масові протести. Коли новини про це дійшли до австрійського парламенту, було видано наказ усіх повернути. Декого убили по дорозі додому. Губернатор Людмира, австрійський офіцер Мозер, простежив, щоб винних повісили у центрі міста.

Російська революція 1917 року призвела до повалення царя, і у політичному вакуумі, що утворився, запанував хаос. У Людмирі для охорони зерносковищ організували міліцію з 400 дужих чоловіків. До неї увійшло 200 євреїв і по 100 етнічних поляків та українців. Єврейська більшість мала забезпечувати мир між іншими групами, але поляки займалися загарбанням земель для нової незалежної польської держави, а українці прагнули незалежності. І ті, й інші хотіли захопити Людмир, який завдяки залізниці був важливим стратегічним пунктом. Коли українські селяни та солдати напали на Людмир, єврейська міліція завдала удар у відповідь, і нападники втекли.

У січні 1919 року місто захопили польські загони, які невдовзі почали чинити звірства. Стріляли в людей на вулицях, відрізали бороди чоловікам-євреям — точно так само, як це робили нацисти, що прийшли після

них. Проте, перебуваючи під польською владою, єврейська громада у Людмирі мала зв'язок з польськими євреями, а тому її вплив зростав. У місті почали з'являтися єврейські партії, відкрилася нова єврейська школа «Тарбут» на 500 учнів. Згодом з'явився великий сільськогосподарський коледж з такою ж назвою. У Людмирі був активний комерційний центр, що спеціалізувався здебільшого на сільськогосподарських товарах, зокрема зерні, а також був домом для багатьох вправних єврейських ремісників.

Мій тато Моше Фішманн виріс у Людмирі і був корінним городянином. Його батько мав свою пекарню і помер досить молодим. Бабці Міріам довелося самотійно виховувати п'ятьох синів. Моя мати Рівка Акін виросла в заможніших умовах у селі Литовеж, де жила у великому господарстві свого батька. Дідусь Акін продавав не лише власну пшеницю, але й торгував зерном, спекулятивно скуповуючи його у невеликих місцевих господарів. Їхня сім'я також мала міський будинок у Людмирі. Господарства більше немає — його розібрали мародери, багато з яких вірили, що євреї ховають цінні речі у стінах. А от мальовниче село Литовеж існує, як і кілька дерев, що колись прикрашали фруктові сади розкішного маєтку дідуся.

Мої батьки зустрілися десь у 20-х роках. Їхні стосунки не були *шидухом* (організованим шлюбом); не було єнте — свахи — що було поширено у ті часи. Мама й тато закохалися одне в одного, і це кохання було справжнім. Мама страшенно сварилася зі своїм батьком через це. Дідусь Акін був хасидом, тобто дотримувався суворих ортодоксальних законів юдаїзму. У нього було восьмеро

дітей: двоє синів та шість дочок, яких вдома навчали студенти з єшиви (ортодоксального єврейського університету) у Вільнюсі, *crème de la crème**. Дівчатка мали вчитися лише читати й писати, але моя мама підслуховувала уроки своїх братів, а тому мала добрі знання з Біблії, єврейської теології та філософії.

Очевидно, що дім був схожим на осередок сватання, і мої дідусь та бабця були б дуже задоволені, якби одна з дочок закохалася у шанованого вченого. Мій дідусь був веселим чоловіком, знаним своєю гостинністю, тому в п'ятницю ввечері чи на великі свята усі хотіли потрапити до нього додому. Не лише його доньки були відомі своєю красою (фіалкові очі моєї мами неодмінно вражали), але й кошерні страви бабці Ханни хлопці з єшиви дуже любляли. Нікому з них не вдалося завоювати увагу моєї мами, яка натомість закохалася у мого батька. Це не сподобалося дідусю Акіну, він не зрадив тому, що його дочка сама знайшла собі *шидух*. Найбільшою проблемою було те, що тато був *епікоросом*, тобто невірним, і вважав юдаїзм та й релігію загалом просто сумішшю забобонних казок. Він був ліберальним далекоглядним чоловіком — страшенно сучасним, як на думку дідуся! Коли дідусь Акін дізнався, що мама хоче вийти заміж за тата, то став погрожувати, що не дасть їм *надну* (приданого). «Я волію мати чоловіка», — відповіла мама, виказавши силу характеру, непригаману її подругами. Після багатьох безсонних ночей, коли благання та суперечки не подіяли, дідусь зрештою поступився, і у 1929 році мої батьки одружилися. Мамі на той

* Кращі з кращих (*фр.*).

час був 21 рік, а татові — двадцять з гаком. За три роки на світ з'явився мій старший брат Хаїм, а у 1934-му — ще один, Шалом. Я ж народилася у червні 1939-го.

Попри те, що дідусь спершу був проти одруження, у них з мамою все ще були близькі стосунки. Вона була найстаршою дитиною, тому з раннього віку допомагала у господарстві, гнуздаючи коней і засипаючи у мішки пшеницю, яку треба було перемолоти. Як і її батько, мама мала природжений хист до торгівлі, тож очевидно, що з дідусем Акіном вони стали партнерами — купували у місцевих господарів пшеничні і ячмінні поля, які приносили прибуток родині. З пшениці пекли хліб, а з ячменю варили пиво. Воно було особливо популярним у довгі суворі зими у наших краях — яка зручна причина! Мама спонукала дідуся вирощувати більше ячменю, який коштував дорожче.

Мама також тісно співпрацювала і з моїм татом. Вони не були традиційною парою, що живе у штетлі*, де чоловік ходить на роботу, а жінка сидить вдома, доглядає за багатьма дітьми і готує печінковий паштет. Вони були партнерами — і в шлюбі, і в роботі. Разом будували своє життя, свою сім'ю. Ми жили у родинному будинку тата, на вулиці Городельській, де у бабці Міріам було окреме крило. Я думаю, їй довелося багато з чим миритися, коли у родинному гнізді з'явилася нова невістка. Вона не звикла мати справу з дівчатами, адже її оточували п'ятеро люблячих синів.

Іноді у будинок приїздив клан Акінів — влітку на возі, запряженому кіньми, а взимку на санях. Бабця

* Єврейське містечко.

Ханна сиділа закутана у чудову шубу (бабця Міріам такого собі дозволити не могла). Раптом починалася метушня, хаотична, немов біля постійного двору. Вивантажували подарунки, здебільшого фрукти з угіддя: яблука, вишні, груші.

Мама розказувала, що дідусь мав справжній хист, — одразу почувався мов удома й опинявся у центрі уваги. Високий вродливий чоловік — він був дуже самовпевненим. Дідусь витягав російську срібну табакерку, урочисто висипав на руку трохи нюхального тютюну, глибоко затягувався, тоді діставав із задньої кишені пляшку шнапсу, робив живильний ковток. А після того питав бабцю Ханну, що сьогодні на обід. Перш ніж ми сідали обідати, він мив руки у кухні, а тоді вертався, став на чолі столу і благословляв хліб, який нам щастило отримати. Закладаюся, мій тато стояв собі і підсміювався: «Ото видовище!». Коли литовезька юрба налітала на хату, бабця Міріам почувалася так, наче її відштовхнули на задній план.

Ми з братами багато часу провели з бабцею Міріам. Вона часто приглядала за нами, поки батьки працювали. Була практичною, люблячою жінкою, досить прогресивною, зважаючи на своє оточення. Як і мій батько, вона була не особливо релігійною. Моїй мамі, яка виховувалася у родині хасидів, напевно, довелося довго до цього звикати. Думаю, це інколи ставало причиною суперечок між мамою та бабцею, особливо коли справа доходила до каструль і сковорідок. Згідно з єврейськими законами їх треба чітко розділяти — окремо для м'яса й окремо для молочних продуктів. Це було цілком природно для мами, але бабця на таке не зважала.